

เศรษฐกิจดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อไทยมาก โดยผ่านทางกลไกการค้าระหว่างประเทศ^{29/}

จากช่วงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจไทย เมื่อมีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ซึ่งถือเป็นจุดหัวเลี้ยวหัวต่อของการพัฒนาเศรษฐกิจไทยแล้ว เศรษฐกิจของไทยก็พัฒนาในรูปแบบ เช่นนี้ เรื่อยมาจนกระทั่งสงครามโลกครั้งที่สอง แม้ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จะมีการปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดิน รวมทั้งเรื่องการภาษีอากร หรือในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ จะมีการฟื้นฟูอุตสาหกรรมพื้นบ้านตลอดจนอุตสาหกรรมผลิตสินค้าจำเป็นอย่างในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 1 และแม้จะมีการส่งเสริมอุตสาหกรรมใหม่ เช่น การผลิตปูนซีเมนต์ แต่ระบบเศรษฐกิจยังคงมีการเกษตร เป็นสาขาที่โดยมีข้าว เป็นพืชสำคัญติดตามมาด้วยผลิตภัณฑ์อื่น ๆ เช่น ไม้สัก ยางพารา และตึก โดยที่สาขาอุตสาหกรรมยังมีความสำคัญน้อย กล่าวได้ว่า เสถียรภาพและความเจริญของระบบเศรษฐกิจขึ้นอยู่กับสินค้าเพียงไม่กี่ประเภทซึ่งเป็นการเสี่ยงภัยอย่างมาก นอกจากด้านการผลิตและการค้าซึ่งยังคงรูปแบบไว้เกือบคงเดิม ในช่วงประมาณ 100 ปี จากการทำสัญญาเบาว์ริงจนถึงสงครามโลกครั้งที่สองแล้ว ทางด้านการคลังแม้จะมีการปรับปรุงบ้าง ในรัชกาลที่ 5 แต่ก็ไม่ช่วยการจัดสรรทรัพยากรมากนัก ส่วนการเงินการธนาคารนั้นไทยยังล้าหลังอยู่มาก ไทยไม่มีธนาคารกลางในช่วงก่อนสงครามโลก กล่าวได้ว่าสภาพเศรษฐกิจในช่วง 100 ปีหลังสัญญาเบาว์ริงมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในช่วงแรกเท่านั้น ต่อมามีการเปลี่ยนแปลงน้อยมาก เมื่อพิจารณาโครงสร้างการผลิต

เมื่อเกิดสงครามโลกขึ้นใน ค.ศ. 1940 ญี่ปุ่นเข้ามามีอิทธิพลในประเทศไทย เศรษฐกิจชะงักลงแม้ว่าไทยจะได้รับความกระทบกระเทือนค่อนข้างน้อย เมื่อ

เทียบกับประเทศเพื่อนบ้านหลายๆ ประเทศ เช่น ฮ่องกง แต่กระนั้นปัจจัยการผลิตขั้นพื้นฐานต่าง เช่น การพลังงาน เส้นทางรถไฟ ก็ถูกทำลายเสียหายไม่น้อย ดังนั้น เมื่อสงครามเสร็จสิ้นลงไทยจึงต้องฟื้นฟูบูรณะสิ่งต่างให้กลับดีขึ้นดังเดิม ในช่วงหลังสงครามครั้งนี้เองที่บทบาทของประเทศตะวันตกต่อไทยมีมากขึ้นรวมทั้งการหวนกลับมาของญี่ปุ่นในภายหลัง ทั้งนี้เป็นการเข้าแทรกแซงโดยไม่ต้องใช้กำลังอาวุธแต่ใช้กำลังทางเศรษฐกิจแทน

หลังสงครามโลกครั้งที่สองจึงเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อในเศรษฐกิจไทยอีกครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากช่วงที่คณะสำรวจภาวะเศรษฐกิจของธนาคารโลกเข้ามาศึกษาสภาพเศรษฐกิจของไทยและให้ข้อ เสนอแนะต่างๆ จนในที่สุดไทยมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติขึ้นในสมัยจอมพลสฤษดิ์เป็นฉบับแรก และฉบับนี้ (ค.ศ. 1985) ไทยกำลังอยู่ในระยะของแผนพัฒนา ฉบับที่ 5 ในลำดับต่อไปจะเป็นการฉายภาพของเศรษฐกิจไทยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2

5. ระบบเศรษฐกิจไทยหลังสงครามโลกครั้งที่สอง

ปัญหาทั่วไปของประเทศไทยหลังสงครามโลกครั้งที่สองคือ ความเสียหายของอุปกรณ์การผลิตทั้งหลายตลอดจนปัจจัยการผลิตขั้นพื้นฐานต่างๆ ทั้งการคมนาคม พลังงาน ท่าเรือ ฯลฯ รวมทั้งความเสียหายเนื่องจากการค้าระหว่างประเทศถูกตัดขาดมานาน ส่งผลให้เกิดความขาดแคลนสินค้าต่างๆ อย่างรุนแรง แต่ประเทศไทยสามารถฟื้นตัวได้รวดเร็วซึ่งอาจเป็นเพราะสาขาการผลิตที่สำคัญคือ การเกษตร มิได้ถูกทำลายมากนักในระหว่างสงคราม โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าว ดังนั้น เพียง 6 ปีหลังสงครามคือ ค.ศ. 1951 ระดับการผลิตข้าวก็สูงเกินกว่าระดับการผลิตเฉลี่ยช่วงก่อน

สงคราม^{30/} นอกนั้นในระหว่างสงครามมีการฟื้นฟูอุตสาหกรรมหลายชนิดขึ้นในประเทศ เนื่องจาก สินค้าหลายอย่างไม่อาจนำเข้าจากต่างประเทศได้ แต่สาขาเศรษฐกิจที่ทรุดโทรมก็คือสาขาการค้าระหว่างประเทศ เนื่องจากการคมนาคมระหว่างประเทศ ชัดข้อง เป็นเหตุให้ไม่มีสินค้าเข้าออกดังภาวะปกติ

ดังนั้น เมื่อเสร็จสิ้นสงครามจึงต้องมีการบูรณะประเทศเป็นการใหญ่ ไทยมีภาวะการขาดแคลนสำรองเงินตราต่างประเทศหลังสงคราม เพราะส่วนหนึ่งของทุนสำรองเงินตราระหว่างประเทศที่ฝากไว้ ณ ประเทศอังกฤษถูกยึดโดยถือเสมือนไทยเป็นฝ่ายแพ้สงคราม อีกส่วนหนึ่งเป็นทองคำและเงินเยนของญี่ปุ่น (ซึ่งไม่มีค่าในช่วงนั้น) ซึ่งมีได้คืนให้ไทยการขาดแคลนเงินสำรองย่อมทำให้ขาดความสามารถซื้อสินค้าเข้า และทำให้ค่าเงินตราของไทยขาดเสถียรภาพอีกด้วย ดังนั้น สิ่งแรกที่ไทยจัดดำเนินการ คือการฟื้นฟูการผลิตเพื่อส่งออกและข้าวคือการผลิตเป้าหมาย แต่ไทยประสบปัญหาเรื่องข้าวมากในระยะนั้น เพราะการบังคับของฝ่ายพันธมิตรให้ไทยส่งข้าวโดยไม่คิดมูลค่า เพื่อแลกกับการไม่ต้องตกเป็นฝ่ายแพ้สงคราม แต่เมื่อการบังคับดังกล่าวไม่ประสบผลดี ฝ่ายพันธมิตรจึงให้ไทยขายข้าวราคาถูกให้ แต่วิธีการเช่นนี้ยากที่จะประสบผลสำเร็จได้ เนื่องจากราคาข้าวในตลาดโลกขณะนั้นสูงมาก จึงทำให้ผู้ผลิตไม่ต้องการผลิตมากนัก นอกจากนั้นข้าวเป็นจำนวนมากที่มีการผลิตได้ถูกนำมาขายในตลาดมือและลักลอบส่งออกต่างประเทศ รัฐบาลไทยจึงไม่อาจส่งข้าวได้ครบตามจำนวนที่สัญญา อย่างไรก็ตามก็ดี ข้อบังคับต่างๆ ของฝ่ายพันธมิตรต่อไทยนั้น เป็นการกีดขวางการส่งออกของข้าวไทยอย่างยิ่ง ไทยมีโอกาสค้าข้าวโดยเสรีใน ค.ศ. 1947 ซึ่งมีผลให้การส่งออกขยายตัวอย่างรวดเร็ว ในขณะที่ข้าวพื้นตัวได้อย่างรวดเร็ว นั้น สินค้าออกอื่นๆ พื้นตัวได้ค่อนข้างช้า เช่น การทำตึก ยางพารา และไม้สัก

ปัญหาเงินสำรองระหว่างประเทศนั้นค่อยๆ ผ่อนคลายลงเมื่อไทยส่งออก
ได้เพิ่มขึ้น และอังกฤษได้คืนสำรองเงินตราส่วนที่เป็นเงินปอนด์ให้กับรัฐบาลไทย และ
ญี่ปุ่นก็คืนทองคำบางส่วนมาให้ไทยด้วย นอกจากการได้คืนสำรองเงินตราบางส่วนมา
ดังกล่าวแล้ว รัฐบาลไทยได้แก้ไขปัญหาการขาดแคลนสำรองเงินตราต่างประเทศนี้ด้วย
การเข้าควบคุมการแลกเปลี่ยนเงินตราโดยทำการควบคุมอย่างเต็มที่ในระยะแรก
คือรายรับจากการส่งออกทั้งหมดต้องนำมาแลกเปลี่ยนที่ธนาคารชาติในอัตราทางการ
และจะขายเงินตราแก่ผู้สั่งเข้าสินค้าที่รัฐบาลพิจารณาว่าจำเป็นเท่านั้น ต่อมาการ
ควบคุมการแลกเปลี่ยนเงินตราลดความเข้มงวดลง คงควบคุมเฉพาะเงินตราที่ได้จาก
การส่งออกซึ่งสินค้าสำคัญๆ คือ ข้าว ไม้สัก ยางพารา และดีบุก เท่านั้น การกระทำ
ดังกล่าวของรัฐบาลไทยอาจพิจารณาได้สองทัศนะคือ การควบคุมเฉพาะรายได้จาก
สินค้าสำคัญๆ เพราะรัฐบาลเห็นว่าสินค้านี้มีตลาดที่กว้างมากในระยะหลังสงคราม
และรายได้จากสินค้าเหล่านี้มีจำนวนมาก หากรัฐบาลไม่ควบคุมแลกเปลี่ยนเหล่านี้
อาจทำให้เสถียรภาพทางการเงินของประเทศแปรปรวนได้ ในขณะที่สินค้าออกอื่นๆ ซึ่ง
ไม่ถูกควบคุมนั้นทำรายได้ให้แก่ประเทศน้อยมาก จนไม่จำเป็นที่รัฐบาลจะทำการควบคุม
อีกทัศนะหนึ่งคือรัฐบาลต้องการเปลี่ยนกลยุทธ์ในการพัฒนาประเทศคือ พยายามให้มีการ
ส่งออกสินค้าอื่นๆ มากขึ้น โดยการให้แรงจูงใจแก่ผู้ส่งออกด้วยการไม่ควบคุมการแลกเปลี่ยน
เงินตราอย่างเข้มงวด แต่ขณะเดียวกันอาจเห็นได้ว่าเป็นการลดแรงจูงใจของ
ผู้ส่งออกสินค้าสำคัญดั้งเดิมทั้ง 4 ชนิด

การค้าระหว่างประเทศ

ในช่วงทศวรรษที่ 1950 นี้ประเทศไทยเริ่มติดต่อกับค้าขายกับต่างประเทศ
อย่างจริงจังอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อมีสนธิสัญญากับตะวันตกในรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์นั้นกล่าวได้ว่า เป็นสาเหตุที่ทำให้ระดับการค้าระหว่างประเทศของไทยพุ่งขึ้นสู่จุดแห่งความรุ่งเรืองอย่างมาก การค้าเกินดุลตลอดเวลา อย่างไรก็ตาม ความเจริญเติบโตของการค้าในช่วงหลังๆ เป็นไปในอัตราที่ค่อนข้างต่ำ^{31/} และการค้าทรุดโทรมลงในช่วงของการเกิดภาวะฝืดปกติขึ้นในโลก เช่น ระยะเวลาที่เกิดสงครามโลกทั้งสองครั้ง หรือช่วงภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก เศรษฐกิจสาขาการค้าระหว่างประเทศของไทยพุ่งขึ้นสู่จุดยอดแห่งความเจริญอีกครั้งในเมื่อเกิดสงครามเกาหลีและสงครามอินโดจีนครั้งแรกในทศวรรษ 1950

อาจกล่าวได้ว่าปัจจัยสำคัญที่ทำให้ไทยมีการค้าขายกับต่างประเทศอย่างจริงจังในช่วงต้นทศวรรษที่ 1950 มีทั้งปัจจัยภายในประเทศและนอกประเทศ

ก). ปัจจัยจากภายนอกประเทศ ได้แก่

1. มีอุปสงค์จากต่างประเทศต่อสินค้าเกษตรกรรมของไทยอย่างมาก ทั้งสินค้าประเภทอาหารคือข้าว และผลิตภัณฑ์เพื่อยุทธศาสตร์ เช่น ยางพารา ดีบุก ทั้งนี้เนื่องจาก เป็นระยะหลังสงครามโลกใหม่ๆ ประกอบกับมีสงครามเกาหลีและสงครามอินโดจีนเกิดขึ้นในต้นทศวรรษ 1950 ประเทศเหล่านี้ไม่อาจทำการผลิตอาหารเองได้ ต้องซื้อจากไทย ดังนั้น สงครามซึ่งทำให้บางประเทศอยากหิวไทยกลับกลายมาเป็นคู่แข่งประเทศไทย เศรษฐกิจของไทยจึงฟื้นตัวได้รวดเร็ว^{32/} แม้จะถูกผูกมัดจากพันธมิตรให้ไทยส่งข้าวโดยไม่คิดมูลค่าให้ในระยะแรก

2. นโยบายความช่วยเหลือจากต่างประเทศ ในระยะหลังสงครามโลกครั้งที่สองสหรัฐอเมริกาต้องการให้ประเทศด้อยพัฒนาซึ่งรวมทั้งประเทศไทยด้วย มีความมั่นคงทั้งทางการเมืองและมีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้เพื่อต่อต้านการแผ่ขยายของลัทธิคอมมิวนิสต์ในประเทศเหล่านี้ สหรัฐอเมริกาใช้อิทธิพลผ่านสถาบันการ

เงินระหว่างประเทศ เช่น ธนาคารโลกในการผลักดันให้มีการลงทุนของเอกชนเพิ่มขึ้น ในประเทศไทย ฝ่ายรัฐบาลจะมีบทบาทเป็นเพียงผู้สนับสนุนและสร้างกิจกรรมพื้นฐานที่จำเป็นโดยสหรัฐได้ให้ทั้งเงินกู้และเงินให้เปล่าแก่รัฐบาลไทย เงินที่ได้มักจะมีเงื่อนไขต่างๆ และผลก็คือมีสินค้าต่างๆ หลั่งไหลเข้าประเทศไทย การพึ่งพิงต่างประเทศของ รัฐบาลไทยเพิ่มขึ้นทุกที

ข). ปัจจัยภายในประเทศ แรงสนับสนุนต่างๆ ที่ทำให้การค้าระหว่าง ประเทศขยายตัวหลังสงครามโลกครั้งที่สองคือ

1. รัฐบาลไทยสร้างรัฐวิสาหกิจขึ้นหลายประเภท ในระยะสิ้น สงครามโลกใหม่ๆ ซึ่งอาจเป็นผลจากนโยบายชาตินิยมที่จอมพลแปลกยึดถือตลอดจน ความขาดแคลนเครื่องอุปโภคบริโภคภายในประเทศ นอกจากนั้นไทยยังสร้างกิจกรรม ขึ้นพื้นฐานอย่างมากมาย เช่น ทางรถไฟ เขื่อน ฯลฯ ในระยะต่อมาโดยคำแนะนำจาก ธนาคารโลก ทำให้ต้องมีการสั่งซื้อสินค้าเข้ามา

2. การเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็วในช่วงหลังสงคราม จาก 5.5 ล้านคนใน ค.ศ.1850 เป็นประมาณ 19 ล้านคนใน ค.ศ.1950 และ 20.2 ล้านใน ค.ศ.1950 ซึ่งยังผลให้ความต้องการสินค้าเข้ามามาก และทำให้แรงงาน เพื่อการผลิตสินค้าออกมีมากขึ้นด้วย

3. สินค้าออกหลังสงครามโลกที่สำคัญคือ ข้าวและยางพาราการ เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เนื่องจาก มีแรงงานและที่ดินพอเพียงพื้นที่เพาะปลูกข้าวหลังสงคราม ขยายตัวมากขึ้นจาก 3.9 ล้านไร่ เป็น 12 ล้านกว่าไร่ใน ค.ศ.1948-1950 แต่มี แนวโน้มว่าพืชอื่นจะทวีความสำคัญมากขึ้นหลังสงคราม ในกรีของข้าวนั้นการส่งออกที่ มากขึ้นอาจเป็นเพราะ ไทยเริ่ม เพิกเฉยต่อสัญญาส่งข้าวให้พันธมิตรและในที่สุดสัญญา ดังกล่าวนั้นมีการยกเลิก อาจทำให้พ่อค้าที่เคยขายข้าวในตลาดมืดหันมาส่งออกโดยถูก

ต้องตามกฎหมาย และเมื่อมีการยกเลิกสำนักงานข้าวใน ค.ศ. 1951 เอกชนก็สามารถส่งออกได้เสรีขึ้นโดยมีราคาตลาดโลกเป็นสิ่งล่อใจ

4. การตั้งธนาคารชาติเมื่อ ค.ศ. 1945 ตลอดจนการมีธนาคารต่างประเทศเข้ามาตั้งกิจการ ทำให้การชำระเงินระหว่างประเทศสะดวกขึ้นน่าจะมีผลช่วยให้การค้าขยายตัว

จะเห็นได้ว่าในช่วงก่อนการมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจนี้ โครงสร้างของการค้าระหว่างประเทศของไทยนั้นคือ สินค้าออกเป็นสินค้าขั้นปฐม แต่สินค้าขาเข้าเป็นสินค้าอุตสาหกรรมบริโภคเพื่อส่วนใหญ่ โดยหลักการแล้วไทยจะมีดุลการค้าเสียเปรียบในระยะยาว เนื่องจากสินค้าออกเกษตรมีความยืดหยุ่นของอุปทานค่อนข้างต่ำ เมื่อเทียบกับสินค้าอุตสาหกรรม นอกจากนั้นมูลค่าเพิ่มของสินค้าเกษตรกรรมยังต่ำด้วย แต่การที่ไทยไม่ประสบปัญหาการขาดดุลการค้าขาดดุลในระยะดังกล่าวนี้เป็น เพราะความต้องการสินค้าเกษตรของไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าวมีมาก ทั้งทรัพยากรเพื่อการผลิตของไทยยังมีอยู่เหลือเพื่อ

โครงสร้างการค้าเช่นนี้ดำเนินอยู่เป็นเวลานาน มีการหยุดชะงักบ้างในระบอบสงครามโลกหรือเศรษฐกิจตกต่ำ มีผลให้ไทยต้องชลอการส่งสินค้าจากต่างประเทศ แต่เมื่อภาวะความจำเป็นหมดไป ไทยก็กลับซื้อสินค้าอุปโภคบริโภคเข้ามาอีก อย่างไรก็ตาม ในระยะหลังสงครามโลกนั้นมีสินค้าเข้าประเภททุนเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากการประกอบอุตสาหกรรมและการทำกิจกรรมพื้นฐานของรัฐบาล สินค้าเข้าของไทยยังคงมีลักษณะกระจายคือมีสินค้าเข้าหลายชนิด แต่ละชนิดมีผู้บริโภคน้อย ซึ่งเป็นอุปสรรคในการพัฒนาอุตสาหกรรมแบบทดแทนการนำเข้า ซึ่งเป็นอุตสาหกรรมที่รัฐให้การสนับสนุนในทศวรรษ

การผลิต

หลังสงครามโลกครั้งที่สองนั้น ไทยหันกลับมาขำนาญในการผลิตข้าว
อีก แต่รัฐบาลไทยมีบทบาทในการลงทุนด้านอุตสาหกรรมหลายประเภท เช่น อุตสาหกรรม
น้ำตาล สิ่งทอ และกระดาษ แต่ไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร ทางด้านการเกษตรนั้นแม้
ข้าวยังคงเป็นสินค้าออกที่สำคัญ แต่ความสำคัญเริ่มลดลงนับจากปี 1950 เป็นต้นมา^{33/}
พื้นที่การเพาะปลูกเพิ่มน้อยมาก เช่นจากช่วง 1950-52 และ 1965-67 พื้นที่การเพาะ
ปลูกข้าวเพิ่มเพียง 15% สินค้าทางเกษตรชนิดอื่นๆ มีความสำคัญเพิ่มขึ้นมาก^{34/} ยาง
พารามีอัตราการผลิตและการส่งออกอย่างรวดเร็วต่างกับก่อนสงครามมาก ทั้งยางพารา
และดีบุกเป็นการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดโลก นอกจากนั้นพืชเศรษฐกิจ
อื่นๆ มีการผลิตเพิ่มมากขึ้นทุกที เช่น ข้าวโพด และมันสำปะหลัง จะเห็นได้ว่าหลังสงคราม
โลกครั้งที่สองนั้นชนิดของพืชมีลักษณะกระจายมากขึ้น (diversification) ในขณะเดียว
กัน เมื่อเปรียบเทียบความสำคัญของเกษตรกรรมและอุตสาหกรรม ในรายได้ประชาชาติ
แล้ว ความสำคัญของการเกษตรลดลงเรื่อยๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทศวรรษ 1960 จาก
สัดส่วนของภาคเกษตรกรรม 50% ของรายได้ประชาชาติเมื่อ ค.ศ. 1951 เหลือเพียง
31% ใน ค.ศ. 1969

กล่าวได้ว่าโครงสร้างเศรษฐกิจของไทยหลังสงครามโลกครั้งที่สองก่อน
ทศวรรษ 1960 นั้นรูปแบบไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก สินค้าออกของไทยโดยเฉพาะข้าวมี
อุปสงค์จากตลาดโลกเกือบตลอดเวลา โดยเฉพาะอย่างยิ่งช่วงสงครามเกาหลี (1951-4)
มีผลให้ดุลชำระเงินของไทยอยู่ในสภาพเกินดุล และมีสำรองเงินตราเพิ่มจนเป็นอัตราที่
น่าพอใจ แต่เมื่อสงครามเกาหลีสิ้นสุดลง ความต้องการสินค้าไทยเริ่มลดลง ระดับ
ราคาข้าวลดลงด้วย ซึ่งเป็นผลมาจากการสิ้นสุดของภาวะสงครามและเป็นช่วงเวลา
ที่ประเทศผู้ผลิตพืชอาหาร เช่น พม่า และเวียดนามต่างปรับตัวได้แล้ว อุปทานจึงไม่

ขาดแคลนดังก่อน ยังผลให้มูลค่าการส่งออกของไทยลดลง ซึ่งส่งผลกระทบต่อยัง
ดุลการค้าและดุลการชำระเงินของประเทศ ในขณะที่การค้าข้าวถูกควบคุมอย่างเข้ม
งวดโดยสำนักงานข้าว และมีการควบคุมการแลกเปลี่ยนเงินตราต่างประเทศจากการค้า
ข้าวอันเป็นอุปสรรคของการค้าขาย ดังนั้น รัฐบาลจึงยกเลิกเอกสิทธิ์ของสำนักงานข้าว
เมื่อ ค.ศ. 1955 และ ในปีนั้นก็เลิกบังคับให้ผู้ส่งออกต้องนำเงินตราต่างประเทศมา
ขายให้รัฐบาลด้วย แต่ยังคงให้มีการเก็บค่าพรีเมียมจากผู้ส่งออก เพื่อรักษาระดับราคา
ข้าวในประเทศไว้ ค่าพรีเมียมนี้คือภาษีชนิดหนึ่งนั่นเอง

ระยะหลังสงครามโลกครั้งที่สองช่วงที่โครงสร้างการผลิตมีการเปลี่ยนแปลง
ไปเห็นได้ค่อนข้างชัดคือ จากทศวรรษ 1960 ซึ่งประเทศไทยมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแล้ว
และรัฐบาลสนับสนุนให้เอกชนทำอุตสาหกรรมมากขึ้น โดยเน้นอุตสาหกรรมทดแทนการ
นำเข้า ทั้งนี้เป็นผลมาจากการแนะนำของธนาคารโลกในต้นทศวรรษ 1950 นั้นเอง

จากนี้จะเป็นการฉายภาพการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของเศรษฐกิจโดย
สังเขป และจะนำภาพของการพัฒนาอุตสาหกรรมของประเทศในระยะแรกมาอธิบายด้วย

6. การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจในทศวรรษ 1960

ปรากฏว่าสาขาอุตสาหกรรมสาขาบริการมีความสำคัญเพิ่มขึ้นในขณะที่ความ
สำคัญของเกษตรกรรมลดน้อยถอยลง ในช่วงดังกล่าวนี้รายได้ประชาชาติเพิ่มเฉลี่ยปีละ
8.1% สาขาอุตสาหกรรมขยายตัวได้เร็วถึง 10.9% ต่อปี ส่วนสาขาเกษตรขยายตัวได้
เพียง 5.5% เฉลี่ยต่อปี^{35/} แต่แม้ว่าสาขาเกษตรกรรมจะลดความสำคัญลงก็ตามแต่ยัง
เป็นสาขาเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุด โดยเฉพาะข้าวซึ่งเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของประเทศ
ในทศวรรษนี้พืชเกษตรใหม่ๆ มีบทบาทมากขึ้น เช่น ข้าวโพด ปอ มันสำปะหลัง ถั่ว ฯลฯ

ในพืชใหม่ๆ นี้จะพบว่ามิลักษณะการผลิตตามความชำนาญเฉพาะอย่างโดยแยกภูมิภาค เช่น ปอ นั้นจะผลิตในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ข้าวโพดจะผลิตในภาคกลาง เป็นต้น และพืชใหม่เหล่านี้มีหลายประเภทที่เป็นการผลิตเพื่อการส่งออกโดยเฉพาะ เช่น ข้าวโพด และปอ ดังนั้น สถานภาพทางเศรษฐกิจของผู้ผลิตพืชดังกล่าวย่อมผูกพันกับภาวะตลาดโลกอย่างเต็มที่ การเสี่ยงของเกษตรกรกลุ่มนี้ย่อมสูงกว่าผู้ผลิตข้าวซึ่งอาจมีรายได้ต่ำกว่าแต่ความมั่นคงมากกว่า เพราะอย่างน้อยผู้ปลูกข้าวจะมีอาหารรับประทาน ในช่วงศตวรรษ 1960 นโยบายของรัฐบาลในการสนับสนุนเกษตรกรรมมากกว่าเดิม เช่น การทำการชลประทานการสร้างถนน เป็นต้น แต่ดูเหมือนว่าการทำงานด้านการแสวงหาตลาดให้แก่สินค้าเกษตรกรรมไทย รัฐบาลยังทำไม่ได้ผลดีนัก

ระยะแห่งการมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจจากทศวรรษ 1960

ก). การพัฒนาอุตสาหกรรม เมื่อคณะสำรวจภาวะเศรษฐกิจของธนาคารโลกเข้ามายังประเทศไทย เมื่อ ค.ศ. 1957 นั้นได้เสนอแนะให้รัฐบาลยุติการประกอบกิจการอุตสาหกรรม รัฐบาลควรมีบทบาทเพียงการให้ความสะดวกแก่ผู้ผลิตเอกชน รวมทั้งมีนโยบายส่งเสริมการลงทุนโดยการให้สิทธิพิเศษต่างๆ รวมทั้งการภาษี เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ขึ้นเป็นนายกได้นำแนวคิดดังกล่าวมาปฏิบัติทันที โดยมีการวางแผนพัฒนาประเทศแผนแรกในต้นทศวรรษ 1960 หลังจากมีแผนฯ แล้ว โครงสร้างเศรษฐกิจมีการเปลี่ยนแปลงคือ ลดความสำคัญของการผลิตทางเกษตรลงให้ความสำคัญแก่อุตสาหกรรมมากขึ้น ซึ่งมีผลต่อการจ้างงานและการอพยพแรงงานระหว่างภาคเศรษฐกิจ เป็นต้น^{36/} อุตสาหกรรมที่รัฐบาลให้การสนับสนุนในระยะแผน 1 และแผน 2 คืออุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าซึ่งใช้ทุนเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ และเกือบจะเป็นเพียงการนำเข้าชิ้นส่วนมาประกอบกันเข้าในประเทศไทย โดยสิ่งนำเข้าต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับอุตสาหกรรมที่รัฐสนับสนุนจะได้รับสิทธิพิเศษทางภาษีอย่างมาก ทั้งๆ ที่อุตสาหกรรมหลายประเภทมิได้

ผลิตสิ่งจำเป็นแก่การดำรงชีวิต^{37/} การส่งเสริมการลงทุนในลักษณะดังกล่าวกลับทำให้มีการขาดดุลการค้าเพิ่มมากขึ้น และมีได้มีส่วนช่วยให้มีการจ้างงานมากขึ้น ดังนั้น ในทศวรรษที่ 1970 จึงมีการเปลี่ยนนโยบายใหม่ในแผน 3 โดยให้ความสำคัญแก่อุตสาหกรรมเพื่อการส่งออกมากขึ้น โดยพยายามให้มีการเชื่อมโยงกับการเกษตรกรรมในประเทศเป็นอุตสาหกรรมที่ใช้วัตถุดิบในประเทศเพื่อลดการขาดดุลการค้า และเป็นอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ แต่ปรากฏว่านโยบายดังกล่าวไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะอุตสาหกรรมประเภทนี้มิได้จ้างแรงงานมากเท่าที่รัฐบาลหวังไว้ และคุณภาพสินค้ายังไม่อาจแข่งขันในตลาดโลกได้ทั้งการใช้วัตถุดิบจำนวนมากจากต่างประเทศในหลายๆ อุตสาหกรรมยังคงมีอยู่

การที่รัฐบาลไทยสนับสนุนการผลิตอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าในช่วงแรกนั้น มีเหตุผลคือในระยะนั้นมีการขาดดุลการค้าและมีรัฐต้องการสงวนเงินตราของประเทศตลอดจนแรงผลักดันของสหรัฐ และเชื่อว่าอุตสาหกรรมประเภทนี้จะมีมูลค่าเพิ่มสูงเพราะจะมีตลาดในประเทศรองรับ แต่ข้อผิดพลาดคือผู้สนับสนุนนโยบายดังกล่าวมิได้คิดถึงลักษณะสินค้าอุตสาหกรรมที่นำเข้ามาประเทศไทยนั้น เป็นสินค้าบริโภคเพื่อหลายชนิด แต่ละชนิดมีมูลค่าไม่มากซึ่งจะไม่สามารถใช้ประโยชน์จากประหยัดขนาด (economies of scale) ได้ อนึ่ง การผลิตนี้มิได้เป็นการประหยัดเงินตราต่างประเทศเพราะมีการนำเข้าชิ้นส่วนต่างๆ เข้ามามากเพียงเพื่อประกอบ เป็นสินค้าสำเร็จรูปในเมืองไทยต้นทุนการผลิตจึงสูงมาก ซึ่งเป็นผลให้มูลค่าเพิ่มของกิจการประเภทนี้ในประเทศไทยไม่มากเท่ากับที่ทฤษฎีอธิบายไว้ว่า การผลิตทางอุตสาหกรรมมีมูลค่าเพิ่มสูงกว่าทางเกษตรกรรม ดังนั้น สิทธิพิเศษต่างๆ ที่รัฐบาลให้เพื่อส่งเสริมเกษตรกรรมจึงกลายเป็นการให้สิทธินายทุนต่างชาติเข้ามาตักตวงผลประโยชน์ออกไป ทั้งอุตสาหกรรมดังกล่าวยังก่อให้เกิดความไม่เท่าเทียมในชนบทและเมืองมากขึ้น เพราะส่วนใหญ่อุตสาหกรรม

กระจุกตัวอยู่ในเขตกรุงเทพฯ และบริเวณใกล้เคียง ซึ่งมีความสะดวกขั้นพื้นฐานมาก การอุตสาหกรรมในรูปนี้ยังทำให้การจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติ เป็นไปโดยไม่มีประสิทธิภาพ และไม่เป็นธรรมแก่ผู้บริโภค เพราะรัฐบาลให้อภิสิทธิ์มากมายรวมทั้งการกีดกันค่าแรง และราคาสินค้าทางเกษตร เพื่อสนับสนุนอุตสาหกรรม ตลอดจนการตั้งกำแพงภาษี ซึ่งทำให้อุตสาหกรรมเหล่านี้ขายสินค้าราคาแพงได้และไม่พยายามปรับปรุงประสิทธิภาพ เพื่อการแข่งขัน นอกจากนี้อุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าที่ไทยทำยังทำให้เศรษฐกิจไทยมีลักษณะพึ่งพิงมากขึ้น เพราะเป็นอุตสาหกรรมที่ต้องขึ้นกับเงินทุน เทคโนโลยี ตลอดจนส่วนประกอบของสินค้าจากต่างประเทศ ฯลฯ นอกจากนั้น ขณะที่รัฐบาลให้ความสนับสนุนอุตสาหกรรมนั้นค่อนข้างจะเลยทางด้านเกษตรกรรมยังผลให้มีแรงงานอพยพเข้ามาแออัดกันในเขตเมืองมากมายก่อให้เกิดปัญหาต่างๆ เช่น ปัญหาสลัม อาชญากรรม ฯลฯ

ความผิดพลาดของนโยบายอุตสาหกรรมไทยในทศวรรษ 1960 คือการมิได้เลือกเฉพาะสินค้าทดแทนที่มีศักยภาพสูงคือ ควรเป็นการผลิตที่มีวัตถุดิบในประเทศ มีตลาด และมีโอกาสที่จะทำการผลิตได้อย่างมีประสิทธิภาพในอนาคต

หากรัฐบาลไทยยังต้องการให้สาขาอุตสาหกรรม เป็นสาขานำการพัฒนาแล้ว จึงต้องพิจารณาให้รอบคอบ ไม่ว่าจะ เป็นการผลิตเพื่อส่งออก หรือการผลิตเพื่อทดแทนการนำเข้า การพิจารณาศักยภาพด้านต่างๆ เป็นเรื่องสำคัญ หากอุตสาหกรรมใดที่ต้องนำวัตถุดิบ เครื่องจักร ผู้เชี่ยวชาญ ส่วนประกอบการผลิต ฯลฯ มาจากต่างประเทศมากๆ อุตสาหกรรมชนิดนี้จะไม่ช่วยแก้ปัญหาของชาติ ปัญหาดุลการค้าขาดดุลจะเกิดได้ การจ้างงานจะมีน้อย การสะสมทุนในประเทศจะต่ำ และมูลค่าเพิ่มของการผลิตจะต่ำด้วย ซึ่งสิ่งเหล่านี้ผู้วางนโยบายจึงต้องพิจารณาให้รอบคอบ ก่อนที่จะวางนโยบายส่งเสริมอุตสาหกรรมใด

7. สรุป

การพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศไทยนั้นมียุ่ยาวนานนับเกือบพันปี (จาก สุโขทัย - ปัจจุบัน) แล้ว แต่การพัฒนาในสมัยโบราณเป็นไปตามแรงผลักดันของธรรมชาติ มิได้มีการวางแผนอย่างเป็นระบบดังเช่นปัจจุบัน บางครั้งมีปัจจัยจากภายนอกมากกระทบ เช่น สงครามภาวะเศรษฐกิจก็อาจทรุดโทรมลงได้ หากบ้านเมืองสงบการผลิตและการค้าขายมักจะทำได้สะดวก มีผลให้ระบบเศรษฐกิจของประเทศไทยรุ่งเรืองขึ้น

ในประวัติศาสตร์ของไทยอาจกล่าวได้ว่าช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของเศรษฐกิจมี 3 ช่วงคือ ใน ค.ศ. 1955 สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ประเทศอังกฤษเข้ามาทำสัญญาเบาว์ริงกับไทยและติดตามมาด้วยประเทศตะวันตกอื่นๆ เข้ามาขอทำสัญญาเอาเปรียบไทยเช่นเดียวกัน แต่ไทยต้องยินยอมเพราะเกรงว่าหากขัดขืนจะถูกตะวันตกบังคับด้วยกำลังและเป็นการเสียหายที่มากกว่าตั้งตัวอย่างเพื่อนบ้านของไทย อย่างไรก็ตาม แม้สัญญาเหล่านี้จะเอาเปรียบไทยอย่างมาก แต่ส่งผลให้การค้าขยายตัว การผลิตเพิ่มขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าว มีผลให้เศรษฐกิจเปลี่ยนจากการผลิตแบบยังชีพกลายเป็นการผลิตเพื่อการค้ามีการใช้เงินตราแพร่หลายขึ้น และทำให้โครงสร้างเศรษฐกิจเปลี่ยนไปคือ เน้นการผลิตข้าวมาก แต่อุตสาหกรรมพื้นบ้านเสื่อมโทรม เพราะสินค้าเข้ามีราคาถูกกว่า ที่สำคัญคือเป็นการเปิดประเทศอย่างเป็นทางการอีกครั้งหลังจากปิดประเทศตั้งแต่ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นอีกช่วงที่เศรษฐกิจของไทยมีการเปลี่ยนแปลงจะไม่มากนัก นั่นคือ หลังสงครามโลกนั้นรัฐบาลของ จอมพลแปลก พิบูลย์พัฒนินโยบายชาตินิยมด้วยการผลิตทุกสิ่งเอง รัฐบาลก้าวเข้ามามีบทบาทในการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมหลายอย่าง เช่น กระดาษ สิ่งทอ ฯลฯ เป็นยุคที่รัฐวิสาหกิจของไทยเจริญ

ขึ้นมาอย่างมาก ซึ่งเป็นที่ทราบกันดีว่ารัฐวิสาหกิจของไทยไม่มีประสิทธิภาพในการดำเนินงานและเป็นปัญหาหนักของประเทศในฐานะผู้ถือหุ้นต่างประเทศที่สำคัญของชาติ ในขณะนี้ นอกจากนั้น ในทศวรรษนี้เองที่ลัทธิทุนนิยมทวนกลับมาอีกครั้งเพื่อจะแผ่ขยายอิทธิพลในแถบประเทศด้อยพัฒนา โดยอาศัยสถาบันการเงินระหว่างประเทศเป็นสื่อ เช่น คณะสำรวจภาวะเศรษฐกิจของธนาคารโลก เข้ามาแนะนำการปรับปรุงระบบเศรษฐกิจของแต่ละประเทศ เช่น ในประเทศไทยเข้ามาแนะนำให้รัฐบาลเลิกดำเนินการอุตสาหกรรมเองแต่ให้ส่งเสริมเอกชนแทน ในทศวรรษนี้เงินกู้และช่วยเหลือในรูปแบบต่างๆ หลั่งไหลเข้ามาในประเทศไทยและเพื่อนบ้านอย่างมากมาย ด้วยเงื่อนไขต่างๆ นานา ไทยมีความเห็นคล้อยตามธนาคารโลกและในที่สุดเมื่อจอมพลสฤษดิ์ เป็นนายกรัฐมนตรีก็ได้จัดให้มีการวางแผนขึ้นในต้นทศวรรษ 1960 นั้นเอง

ช่วงแห่งการมีแผนพัฒนาในทศวรรษ 1960 เมื่อแผนฉบับ 1, 2 สร้างขึ้น ในช่วงนี้มัน รัฐบาลมีบทบาทเพียงผู้ส่งเสริมการอุตสาหกรรมด้วยมาตรการต่าง ๆ เช่น ภาษีอากร โดยให้เอกชนเข้ามามีบทบาทในการลงทุนให้มากที่สุด ภายใต้การอำนวยความสะดวกของรัฐบาล โดยหวังว่าอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าที่รัฐบาลส่งเสริมนี้จะช่วยลดดุลการค้าที่เสียเปรียบ เป็นแหล่งดูดซับแรงงาน ฯลฯ แต่ปรากฏว่าโดยความบกพร่องบางอย่างของมาตรการที่รัฐบาลใช้ อุตสาหกรรมดังกล่าวไม่ตอบสนองต่อวัตถุประสงค์ของรัฐบาลและกลับก่อให้เกิดปัญหาหนัก ทั้งนี้เพราะอุตสาหกรรมนี้เป็นเพียงการนำชิ้นส่วนมาประกอบกันเข้าในเมืองไทยเท่านั้น โดยที่ชิ้นส่วนต่างๆ ต้องนำเข้า จึงเป็นการช่วงค้ำครองให้นายทุนต่างชาติมากอบโกยผลประโยชน์จากเมืองไทยไป ในแผน 3 จึงมีการพยายามแก้ไขด้านอุตสาหกรรม ในระยะแผนฯ 1-3 นั้น รัฐบาลมิได้ให้ความสนใจในการพัฒนาในชนบทเท่าที่ควร

ในปัจจุบันไทยกำลังอยู่ในระยะแผนฯ 5 ซึ่งเป็นแผนพัฒนาที่เน้นการพัฒนาชนบท เพื่อก่อให้เกิดความเสมอภาคในสังคมมากขึ้น เพราะปัจจุบันนี้ช่องว่างต่างๆ ระหว่างคนในเมืองกับในชนบทมีมาก รัฐบาลต้องพัฒนาให้มีความเท่าเทียมกัน มิฉะนั้นเสถียรภาพของประเทศที่คลอนแคลน ทรายไถ่ที่คนส่วนมากยังยากจน ขาดแคลนโอกาสต่างๆ ที่ควรได้ จะหวังให้คนเหล่านี้เป็นทรัพยากรที่มีประสิทธิภาพของชาติได้อย่างไร

เชิงอรรถ

1. โปรดศึกษารายละเอียดจาก, องค์การครูสภา, "พระอัยการเบ็ดเสร็จมาตรา 52" กฎหมายตราสามดวงเล่ม 3, (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำครูสภา, 2505).
2. สุวิทย์ ไททยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, (พระนคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ม.ป.), หน้า 160.
3. โปรดศึกษารายละเอียดจาก ญาดา ประภาพันธุ์, ระบบเจ้าภาษี นายอากรสมัยกรุงเก่า ยุคต้น, (กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์, . 2524).
4. James C. Ingram, Economic Change in Thailand 1850-1970, (California : Standford University Press, 1971), p.8.
5. กรมศิลปากร, เอกสารครุฑอักษร, ไพโรจน์ เถรแมนกิจ (แปล) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, พ.ศ.2515), หน้า 103.
6. James C. Ingram, op.cit., p. 26.
7. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์ (บรรณาธิการ), เรื่องเดิม, หน้า 164.
8. โปรดศึกษารายละเอียดจาก ญาดา ประภาพันธุ์, เรื่องเดิม.
9. James C.Ingram, op.cit., p. 33.
10. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคม, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2527), หน้า 92-93.
11. James C.Ingram, Op.cit., P. 38.
12. Ibid., p.35
13. สุวิทย์ ไททยวัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า 182.
14. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2527), หน้า 153.
15. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์ (บรรณาธิการ), ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ.2484, หน้า 171.
16. เรื่องเดียวกัน, หน้า 172.
17. เรื่องเดียวกัน, หน้า 173.

18. สุวิทย์ ไผยวัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า 45.
19. James C.Ingram, op.cit., p.54.
20. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เรื่องเดิม, หน้า 53.
21. ม.ปาลาลอแก้ว (แต่ง), สันต์ ท.โกมลบุตร (แปล), เล่าเรื่องกรุงสยาม, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2520), หน้า 13.
22. Carl C.Zimmerman, Siam : Rural Economic Survey, 1930-1931, (Bangkok : The Bangkok Time Press, 1931), P. 18.
23. James C. Ingram, op.cit., p.45.
24. พระยาสุริยานุวัตร, ทรัพย์ศาสตร์, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เศศ, 2518), หน้า 72.
25. David Bruce Johnston, "Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930" (Ph.D. Dissertation, Yale University, 1975; Michigan : Xerox University Microfilms, 1976), p.21.
26. พรเพ็ญ ชื่นตระกูล, "การจ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517).
27. สมภพ มานะรังสรรค์ (บรรณาธิการ), การขยายตัวของระบบทุนนิยมในประเทศไทย (พ.ศ.2488-ปัจจุบัน) (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ม.ป.), หน้า 143.
28. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์ (บรรณาธิการ), เรื่องเดิม, หน้า 173.
29. สมภพ มานะรังสรรค์ (บรรณาธิการ), เรื่องเดิม, หน้า 144.
30. James C.Ingram, op.cit., p. 38.
31. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, พัฒนาการเศรษฐกิจไทย, (นครหลวง : โรงพิมพ์วิทยากร, 2516) หน้า 2.
32. James C. Ingram, op.cit., p. 237.
33. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา , พัฒนาการเศรษฐกิจไทย, เล่มเดิม, หน้า หน้า 30-31.

34. อสัมภินพวงศ์ ฉัตราคม, ประวัติการพัฒนาเศรษฐกิจของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้, (กรุงเทพฯ: บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2525), หน้า 205.

35. รังสรรค์ ธนพรพันธุ์, ระบบเศรษฐกิจไทย : ลักษณะและปัญหา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526), หน้า 73.